

І.Л. БУРАК

СКЛАДАНЫ СКАЗ. АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА

Складаны сказ – гэта сінтаксічная канструкцыя, арганізаваная лінейнай паслядоўнасцю прэдыкатыўных адзінак, якія ў сваім аб'яднанні ўтвараюць структурнае, сэнсавае і інтанацыйнае адзінства.

Прэдыкатыўныя адзінкі ў межах складанага сказа па сваёй форме суадносяцца з простымі сказамі (могуць быць неразвітыя і развітыя, аднасастаўныя і двухсастаўныя, поўныя і няпоўныя і г. д.). Уласцівая гэтым адзінкам катэгорыя прэдыкатыўнасці рэалізуецца такім жа спосабам, як і ў простых сказах. Але разам з тым яны істотна адрозніваюцца ад простых сказаў, таму што не маюць граматычнай, сэнсавай і інтанацыйнай самастойнасці і заўсёды функцыянуюць у цесным адзінстве, дзе ўзаемна абумоўлены і адна без другой не ўжываюцца. Такія прэдыкатыўныя адзінкі называюцца састаўнымі або прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа.

Значэнне складанага сказа ў цэлым не выводзіцца з простае сумы значэнняў яго прэдыкатыўных частак, а заўсёды ўлічвае тых адносін, у якія ўступаюць прэдыкатыўныя часткі паміж сабой. Адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа могуць быць разнастайныя: спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальныя, часавыя, прычынныя, уступальныя і інш. Гэтыя адносіны маюць абагульнены характар і лічацца граматычным значэннем складанага сказа.

Асабліва важную ролю ў афармленні камунікатыўнай цэласнасці складанага сказа адыгрываюць інтанацыя і парадак слоў. Прэдыкатыўныя часткі не маюць закончанае інтанацыі, таму што такой інтанацыяй валодае ўвесь складаны сказ. Парадак слоў у адной прэдыкатыўнай частцы звычайна залежыць ад парадку слоў у другой прэдыкатыўнай частцы і тых адносін, у

якія ўступаюць гэтыя часткі ў складаным сказе. Для складанага сказа важны таксама парадак размяшчэння саміх прэдыкатыўных частак. Гэты парадак вызначаецца моўнай сітуацыяй або камунікатыўным заданнем складанага сказа і выражае яго актуальнае члянэнне, пры якім актуальна больш значная частка звычайна займае пазіцыю пасля менш значнай часткі, параўн.: *Што аднаму з цяжкасцю даецца, тое калектывам лёгка бярэцца* (Прыказка). – *Тое, што аднаму з цяжкасцю даецца, калектывам лёгка бярэцца.* – *Тое калектывам лёгка бярэцца, што аднаму з цяжкасцю даецца.*

Агульная класіфікацыя складаных сказаў грунтуецца на аснове адзінства формы сінтаксічнай сувязі прэдыкатыўных частак і характару семантыка-сінтаксічных адносін паміж імі.

Прэдыкатыўныя часткі ў складаным сказе могуць аб'ядноўвацца пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў або бяззлучнікавым спосабам. Паводле гэтага складаныя сказы падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя: *На шыбах снег ляжыць іскрыстым пухам, а ў хаце пахне грэчкай чысты мёд* (С. Грахоўскі). *Заставалася яшчэ кіламетраў з шэсць, каб выйсці на Гудароў Лог* (Я. Колас). *Сонца ўсходзіць над ракой – хоць вазьмі яго рукой* (К. Кірэенка). *Хто не бачыў палескіх наводак вясной, той ніколі прыгожай не знаў панарамы* (П. Глебка). *Тое, што Брыль піша для дзяцей, з асаблівай асалодай чытаюць дарослыя* (В. Вітка). *Сапраўдная духоўная еднасць там, дзе настаўнік становіцца сябрам дзіцяці* (В. Вітка). *Зарыпелі вароты хлявоў, загрузалі, заляскаталі весніцы, брамкі* (В. Казько). *Я хуценька падняўся: трэба ж да заходу сонца разнесці газеты і пісьмы* (Я. Сіпакоў). *Незвычайны чалавек Косця, незвычайныя ў яго рукі* (А. Варановіч).

У залежнасці ад характару злучнікаў або злучальных слоў і аформленых імі адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі сярод злучнікавых складаных сказаў вылучаюцца складаназлучаныя: *У вёсцы ўрачыстая цішыня, і толькі ярка і спакойна высвечваюць вокны* (А. Жук). *Смяюцца з сонцам побач людзі, а сонца – госць штодзённы іх* (Я. Купала). *Перад*

сябрамі то распасціралася шырокае поле з парыжэлым іржэўнікам, то раптам зелянеў луг і маленькая рэчка пятляла на ім, як быццам выбіраючы лепшае месца; а мясцінамі, як пад вялізны бухматы шацёр, поезд узлятаў у лес (П. Броўка) і складаназалежныя: Я слухаў, як хвалі калоссяў шумяць (П. Панчанка). Мне здаецца, кожнаму балюча бачыць некалі ўтонтаную, уезджаную сцезку ці дарогу, на якой хадзіла столькі ног, утравелаю, зарослаю (Я. Сіпакоў). Ім здавалася, што можна так і застацца ў той маладосці, вярнуць назад, перайначыць, паправіць тое, што было не так зроблена (У. Дамашэвіч). Складаназлучаныя і складаназалежныя сказы адрозніваюцца паміж сабой не толькі злучнікамі або злучальнымі словамі, але і характарам сінтаксічных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Акрамя таго, адрозненне паміж гэтымі тыпамі сказаў заключаецца ў тым, што злучнікі ў складаназлучаным сказе займаюць аўтаномную пазіцыю, не ўваходзячы ў склад прэдыкатыўных частак, тады як злучнікі складаназалежнага сказа з'яўляюцца прыналежнасцю структуры даданай часткі. У складаназлучаных сказах няма антэцэдэнтаў – спецыяльных суадносных або ўказальных слоў, якія могуць быць у галоўнай частцы складаназалежнага сказа і служыць адным са сродкаў яе сувязі з даданай часткай. У складаназалежных сказах адна частка можа знаходзіцца ў сярэдзіне другой часткі, чаго не можа быць у складаназлучаных сказах. Складаназалежныя сказы заўсёды маюць закрытую структуру, тады як у складаназлучаных сказах структура можа быць як закрытая, так і адкрытая. У складаназлучаных сказах няпоўнай звычайна бывае другая прэдыкатыўная частка, тады як у складаназалежных сказах няпоўнай часта бывае першая прэдыкатыўная частка, калі яна з'яўляецца галоўнай, а даданая частка кампенсуе недастатковасць змешчанай у ёй інфармацыі.

Некаторыя злучнікавыя складаныя сказы сумяшчаюць у сабе адзнакі складаназлучаных і складаназалежных сказаў, утвараючы такім чынам прамежкавую або пераходную з'яву паміж складаназлучанымі і

складаназалежнымі сказамі. Да іх адносяцца складаныя сказы, якія з'яўляюцца складаназлучанымі па форме і складаназалежнымі па значэнні; складаныя сказы, якія з'яўляюцца складаназалежнымі па форме і складаназлучанымі па значэнні; складаныя сказы, у якіх форма і значэнне змяшчаюць элементы злучэння і залежнасці.

Злучальныя сродкі сувязі і падпарадкавальныя адносіны рэалізуюцца ў складаных сказах, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучніка *i*, а паміж гэтымі часткамі выражаны прычынна-выніковыя або ўмоўна-выніковыя адносіны: *Усё мацней прыгравала сонца, і з гаю павявала на поле душнаватым водарам бярозавага лісця* (А. Жук). *Дажджоў яшчэ не было, і цераз падсохлую за лета дарогу прабраліся без асаблівага страху* (І. Мележ). *Вада ў вядры калышацца, і піць яе нязручна* (Я. Брыль).

У лінгвістычнай літаратуры такія складаныя сказы звычайна разглядаюцца як складаназлучаныя. Аднак у складаназлучаных сказах са злучнікам *i* выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці, пры якіх прэдыкатыўныя часткі сінтаксічна раўназначныя. У складаных сказах, дзе злучнікам *i* аформлены прычынна-выніковыя або ўмоўна-выніковыя адносіны, прэдыкатыўныя часткі сінтаксічна нераўназначныя: адна мае прычыннае або ўмоўнае значэнне, а другая – выніковае, што характэрна для складаназалежных сказаў. Але ў складаназалежных сказах прэдыкатыўныя часткі знаходзяцца ў аднабаковай залежнасці, тады як у складаных сказах са злучнікам *i* яны знаходзяцца ў двухбаковай залежнасці, што абумоўлена характарам іх сродкаў сувязі.

Падпарадкавальныя сродкі сувязі і злучальныя адносіны рэалізуюцца ў складаных сказах, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучнікаў *калі – то*, *тады як*, *у той час як*, *як – так*, а паміж гэтымі часткамі выражаны супастаўляльныя адносіны: *Калі раней час цягнуўся вельмі марудна, то цяпер ён бег праз меру шпарка* (І. Мележ). *Учора ішоў дождж, тады як сённа свеціць сонца* (Х. Шынклер). *На полі бушавала завіруха, у той*

час як у лесе было имат зацішней (К. Чорны). Як ворану вышэй арла не лятаць, так ворагу нашай зямлі не таптаць (К. Крапіва).

У лінгвістычнай літаратуры складаныя сказы са злучнікамі *калі* – то адносяцца да складаназалежных сказаў з даданымі ўмовы. Аднак гэты злучнік можа афармляць і супастаўляльныя адносіны: *Калі стары Бязручка скупы на словы, то сын гаворыць і за сябе, і за бацьку* (Я. Колас). *Калі нядаўна дзясочая песня валодала наваколлем, то цяпер яе замяніў баян* (Т. Хадкевіч). У такіх сказах наўрад ці можна вызначыць, якая з частак з’яўляецца галоўнай, а якая – даданай. Адметнай адзнакай даданай часткі лічыцца злучнік *калі*, але ў дадзеным выпадку ён ужываецца не ва ўмоўным значэнні. У падобных сказах увогуле знікае ўмоўнае значэнне і застаецца толькі супастаўляльнае.

Складаннія сказы са злучнікамі *тады як, у той час як* разглядаюцца як складаназалежныя з даданымі часу або даданымі супастаўляльнымі: *Халявы ботаў былі шэрымі ад пылу, у той час як знізу боты намоклі ад расы* (П. Пестрак). *Учора ён адчуваў сябе абясціленым і бездапаможным, тады як сёння настрой палепшыўся* (У. Шыцік). У гэтых сказах падпарадкавальныя злучнікі аб’ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаны супастаўляльныя адносіны. Вызначыць галоўную і даданую часткі ў такіх сказах можна толькі фармальна – па наяўнасці злучніка.

Складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб’яднаны пры дапамозе злучніка *як – так (і)*, разглядаюцца як складаназалежныя з даданымі параўнальнымі: *Як Косцік адносіўся да Антошкі, так і Антошка адносіўся да Косціка* (М. Гамолка). *Як цяжка там было нам плакаць, так лёгка зараз тут смяцца* (У. Хадыка). Аб злучальным характары выражаных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі такіх сказаў выразна сведчыць іх роўнавялікая двухбаковая залежнасць у структуры складанага сказа.

Да складаных сказаў, у якіх форма і значэнне змяшчаюць элементы злучэння і залежнасці, адносяцца сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі

аб'яднаны пры дапамозе злучнікаў *хоць – а, хоць – але, хоць – ды*, а паміж гэтымі часткамі выражаны ўступальна-супраціўныя адносіны: *Хоць прайшоў спорны дождж, а зямля выглядала сухой* (П. Пестрак). *Хоць ты не заўсёды як след дагледжаны, але твае маладыя дні ціхія і радасныя* (Э. Самуйлёнак). *Хоць лясок быў невялічкі, ды шмат грыбоў расло ў ім* (Я. Колас). У лінгвістычнай літаратуры такія сказы адносяцца да складаназалежных з даданымі ўступкі.

Бяззлучнікавыя складанія сказы ў залежнасці ад характару адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі падзяляюцца на сказы з аднатыпнымі часткамі: *Плачуць бярозы кудлатыя, сцелецца сівы туман, шэпча над шэрымі хатамі стрэх саламяных дыван* (А. Звонак). *Манастыр, заснаваны ў сіваю мінуўшчыну, быў, як вядома, адным з цэнтраў асветы і нацыянальнай культуры, ён нават у змрочныя, жудасныя гады турэцкай няволі карыстаўся некаторымі прывілеямі* (Б. Сачанка) і разнатыпнымі часткамі: *Звыклія гукі напоўнілі лясныя гушчары: у галлі заварушылася сонная птаха, піскнуў заяц, бязгучна мільгануў кажан* (М. Лынькоў). *Мне бачна: Полацк не старэе, ён маладзее з кожным днём* (П. Прыходзька).

Акрамя злучнікавых і бяззлучнікавых сказаў ужываюцца таксама складаныя сказы з рознымі відамі сувязі (камбінаваныя складаныя сказы): *Краявіды з кожным кіламетрам мяняліся, і я, седзячы ў машыне, любаваўся і прыгожым пагодлівым днём, і асветленымі сонцам гарамі, і дубняком, што шамацеў сухім лісцем на схілах гор, і вінаграднікамі, вёскамі, што мільгалі, праносіліся то тут, то там* (Б. Сачанка).